

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ, БІЗНЕСУ, УПРАВЛІННЯ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ МІКРОСЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

О. В. Бичко, О. М. Васильченко, м. Київ

Розглянуто теоретичні проблеми вивчення впливу мікросередовища на формування громадянської відповідальності. Визначено характеристики і рівні соціального середовища, які мають важливе значення для формування інтрагрупової відповідальності особистості. Запропоновано концептуальну схему вивчення особливостей впливу мікросередовища на формування громадянської відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, громадянська відповідальність, інтрагруповою відповідальність, мікросередовище, соціальне мікросередовище.

Рассмотрены теоретические проблемы изучения влияния микро-среды на формирование гражданской ответственности. Определены характеристики и уровни социальной среды, имеющие важное значение для формирования интрагрупповой ответственности личности. Предложена концептуальная схема изучения особенностей влияния микро-среды на формирование гражданской ответственности.

Ключевые слова: ответственность, гражданская ответственность, интрагрупповая ответственность, микро-среда, социальная микро-среда.

The article is devoted to the theoretical problems of micro-environment influence on civil responsibility development. The characteristics and levels of social environment are defined which are relevant for responsibility development of person within a group. A conceptual scheme for studying of peculiarities of influence of micro-environment on development of civil responsibility is presented.

Key words: responsibility, civil responsibility, within-group responsibility, micro- environment, social micro- environment.

Проблема. Відповідальність – один з найскладніших феноменів у теорії вольових якостей. Поняття “відповідальність” передбачає наявність суб’єкта і вимагає, щоб був зазначений об’єкт. Суб’єкт відповідальності – конкретна особа, що взаємодіє зі світом. Об’єкт

відповідальності – це те, за що суб'єкт відповідає. Коли йдеться про громадянську відповідальність, об'єктом є суспільство в широкому сенсі. Формування громадянської відповідальності пов'язане з дією різних факторів: пізнавальних, мотиваційних, ситуаційних, характерологічних, особистісних тощо. На формування громадянської відповідальності впливає як мікро-, так і макросередовище.

Мета статті: проаналізувати особливості середовища, з яким взаємодіє суб'єкт, і визначити фактори ефективного формування громадянської відповідальності.

Більшість сучасних досліджень з проблеми взаємодії людини і навколишнього середовища проводиться в межах так званої *психології навколишнього середовища*, помітний теоретичний і експериментальний розвиток якої ми спостерігаємо останнім часом [1]. Цей напрям досліджень пов'язаний з вивченням уявлень людини про оточення, її поведінку в ньому, психологічних реакцій людини на зміни в середовищі та її адаптації до різного просторового контексту. При цьому коло досліджуваних явищ дуже широке й охоплює різні галузі психології – від психофізіології (вивчення впливу середовища на неврологічний статус людини) до психологічної антропології (вивчення впливу культури спільноти на особистість).

Коротко основні положення “психології середовища” можна сформулювати так:

1. Людина перебуває під впливом середовища, без впливу середовища вона існувати не може (досліди із сенсорної депривації).
2. Образ середовища пов'язаний з минулим досвідом взаємодії з ним й асоціюється з певними емоціями і поведінковими очікуваннями.
3. Вплив середовища може не усвідомлюватися.

Однією з перших концепцій, розроблених у цій галузі психології, була “екоповедінкова теорія” Р. Баркера, у якій розглядалися процеси, що виникають під час взаємодії групи людей із середовищем. Баркер запропонував також поняття “місце поведінки”: об'єктивна, обмежена в часі й просторі ситуація, якій властивий певний набір типів поведінки (цит. за: [2]).

Місце поведінки характеризується:

- програмою або сценарієм;
- станом (стабільний або нестабільний);
- позицією індивіда або його роллю (позиція залежить від чутливості індивіда до певних видів відхилення від сценарію поведінки).

Порушення взаємодії в системі “людина – середовище” призводить до стресової ситуації. Зміна архетипу середовища руйнує поведінкові очікування й спричиняє конфлікт [3].

Поряд з ідеями Баркера в психології утвердився ще цілий ряд підходів. На сьогодні можна виділити п'ять основних напрямів дослідження.

1. *Вивчення реакції людини на взаємодію з навколишнім середовищем.* У межах цього напрямку вивчають психологічні і психофізіологічні реакції людини на дію факторів навколишнього середовища, процес адаптації людини до його змін, стрес, що виникає під впливом факторів навколишнього середовища [1; 3].

2. *Просторове пізнання.* Предметом дослідження є процеси набуття, зберігання і використання інформації про просторове оточення, аналіз просторових репрезентацій – так званих когнітивних карт. Завдяки дослідженням цього напрямку було доведено, що поняття “навколишнє середовище” не тільки вміщує в собі географічне середовище із своєрідною просторовою структурою, а й відображає специфічні соціокультурні характеристики оточення.

3. *Просторова поведінка.* Засновником даного напрямку вважають Р. Баркера, творця “екологічної психології”. Загалом дослідники, що працюють у межах цього підходу, стоять на тому, що поведінка людини є специфічною для певних місць, з урахуванням особливостей яких суб'єкт і вибудовує план своєї поведінки.

4. *Сприймання характеристик навколишнього середовища.* У межах цього підходу вивчають процеси сприймання та оцінювання різних характеристик середовища, а також пов'язані з ними переваги того або іншого оточення. Одним з перших досліджень, присвячених цій проблемі, стала праця Ч. Осгуда, у якій він описав параметри сприймання середовища: фактор “оцінка” (оцінювання середовища, у першу чергу з естетичного погляду – приємне, гарне, потворне), фактор “сила” (пов'язаний із суб'єктивним відчуттям за параметрами силового впливу – тотальний, непомітний, сильний, слабкий), фактор “активність” (відбиває ступінь емоційного збурення, породженого тим або іншим середовищем – навальне, заспокійливе, швидке, повільне).

На цілісну оцінку середовища впливають не тільки естетичні параметри і параметри безпеки, а й суб'єктивне оцінювання людиною своєї можливості функціонувати в даному середовищі в даний момент і в майбутньому.

5. *Психологічні аспекти впливу глобальних змін у навколишньому середовищі на життєдіяльність людини.* Метою цього напрямку є вивчення глобальних змін у навколишньому середовищі і в першу чергу розгляд психологічних процесів, що беруть участь у формуванні поведінкових і оцінних реакцій людини на ці зміни [1].

Середовище людини – поняття відносне, оскільки немає середовища взагалі, а є середовище конкретної людини, групи людей, людського суспільства. Середовище виникає лише з появою суб'єктів,

стосовно до яких воно і виступає середовищем. Критерієм виділення середовища для суб'єкта є факт зміни тих або інших властивостей суб'єкта під впливом елементів зовнішнього світу. Зовнішні об'єкти, процеси, явища, що не впливають на зміни станів і властивостей суб'єкта, не належать до його середовища. Отже, середовище життя людини як біосоціальної істоти складається з безлічі об'єктів і процесів зовнішнього світу, зміна властивостей яких впливає на зміну тих або інших функцій, станів, властивостей людини.

Середовище людини визначає її психосоціального розвитку, задає напрями і параметри цього розвитку. У ході індивідуального розвитку, формування людини як суб'єкта діяльності, особистості всі нові фрагменти природно-предметного і соціального світу стають середовищем людини, включаються в процес задоволення її вітальних і соціальних потреб. Завдяки цьому середовище не просто розширюється, а якісно і структурно перебудовується.

Завдяки свідомому відображенню світу людина набуває здатності до активної поведінкової адаптації в середовищі, що перевершує можливості біологічної адаптації, а також до реального перетворення середовища з метою пристосування, адаптації його до своїх можливостей і потреб.

Поняття “середовище” описано досить повно. Існує класифікація, відповідно до якої можна виділити:

- *первинне середовище* (середовище, у якому людина проводить значну частину часу, особисто знайома з оточенням і виконує безліч життєво важливих функцій);

- *вторинне середовище* (середовище, у якому зустрічі з людьми короточасні, анонімні й не мають наслідків).

У середовищі виділяють чотири підсистеми:

- *природне середовище* – загальне тло суспільства – стан атмосфери, води, земної поверхні, структура ландшафту, рослинний і тваринний світ, клімат, щільність населення;

- *середовище “другої природи”* – модифікації природного середовища, перетвореного людьми: угіддя, дороги, зелені насадження, свійські тварини, культурні рослини;

- *“третья природа”* – штучний світ, створений людиною, що не має аналогів у природному світі, тобто “олюднена природа”: асфальт, бетон, простір життя й роботи, транспорт, технічні об'єкти, культурно-архітектурне середовище;

- *соціальне середовище* – своєрідна інтеграція трьох попередніх середовищ, що дає в підсумку певну якість життя [4].

У соціальному середовищі людини можна виокремити такі *рівні*:

- *рівень соціального мікросередовища* – виділяють на тій основі,

що всі його компоненти і фактори може реально або потенційно перетворювати окрема людина або мала контактна група. Під потенційною можливістю перетворення середовища розуміють наявність у суб'єкта засобів, здібностей, знань, умінь і навичок для вирішення такого завдання. Мікросередовище окремої особистості утворено реальними контактними малими соціальними групами та окремими особистостями, з якими людина безпосередньо взаємодіє. Організація соціального мікросередовища має важливе значення для формування відповідальності особистості. Адже особистість засвоює суспільні норми і цінності, стереотипи більшою мірою через своє соціальне мікросередовище;

– *рівень соціального мезосередовища* – виділяють на тій підставі, що велику частину його об'єктів і компонентів реально або потенційно здатні перетворювати великі офіційні групи, що називаються організаціями. Окремі люди і малі групи можуть лише так чи інакше пристосовуватися до мезосередовища. Мезосередовище окремої особистості утворено реальними контактними середніми соціальними групами;

– *рівень соціального макросередовища* – виділяють з огляду на те, що його компоненти мають можливість контролювати і певною мірою перетворювати великі соціальні групи та держави і державні органи, міжнародні організації, які представляють інтереси окремих регіонів і всього людства.

Середовище існування і розвитку людини має таку структуру:

А. Соціально-контактна частина середовища:

– особистий приклад оточуючих, їхні культура, досвід, спосіб життя, діяльність, поведінка, взаємини (співробітництва, взаємодопомоги, панування);

– установи, організації, групи і їхні представники, з якими людині реально доводиться взаємодіяти;

– “будова” групи (своєї) і колективів, з якими контактує людина (наявність “лідерів”, “процвітаючих”, “зірок”, “знедолених” і т. ін.), реальне місце даної людини в структурі “своєї” групи, залученість її в інші групи й угруповання, рівень захищеності її в даному колективі від різного роду зазіхань.

Б. Інформаційна частина середовища:

– правила внутрішнього розпорядку, устав навчального закладу чи установи, закони держави. Вони регулюють поведінку людей там, де фізичних “обмежень” немає і, здавалося б, можна робити “все що завгодно”;

– “неписані закони”, традиції певного суспільства, фактично прийняті норми ставлення до людей, їхніх думок;

– правила особистої і суспільної безпеки;

– засоби наочності, реклами; будь-які ідеї, що впадають в очі (включаючи і дурниці), виражені в тій або іншій формі;

– середовище утворюють не лише “безадресні”, але й “цільові” впливи – вимоги, накази, поради, побажання, доручення, правильні і помилкові повідомлення, наклепи тощо.

В. Соматична частина:

тіло є частиною середовища. “Самопочуття” – важлива чуттєва опора усвідомлення Я. Істотними є і зворотні впливи психіки (корисні або шкідливі) на внутрішній стан організму.

Г. Предметна частина середовища:

– матеріальні умови життя, навчання, роботи, побуту (житло, одяг, їжа, власність, устаткування). Усе це втілений суспільний досвід, тому що предметне оточення розраховане на людей – не тільки на розміри, будову, силові можливості нашого тіла, а й на можливі помилкові і заборонені рухи, розумові здібності; фізико-хімічні, біологічні, гігієнічні умови (мікроклімат, чистота повітря та ін.).

Поведінка людини в середовищі і психічні механізми, які її регулюють, істотно різняться залежно від того, чи здатна людина перетворювати, змінювати своє оточення для задоволення своїх потреб, чи вона може лише пристосовуватися до нього, наприклад, відгороджуючись від факторів середовища, які, утім, об’єктивно існують попри це.

Середовище можна розглядати під кутом зору його участі в діяльності і взаєминах людей:

а) середовище є *об’єктом контролю*. Формування в людини потреби “бути суб’єктом діяльності і спілкування” передбачає наявність об’єктів, за допомогою яких ця якість реалізується, об’єктів, якими людина могла б керувати, за допомогою яких вона могла б реалізувати свою суб’єктність. Цей контрольований людиною світ стає “середовищним розширенням” її особистості й одночасно опосередковує її відносини з іншими людьми;

б) середовище є засобом *соціальної доступності* людини. У ході історичного розвитку в людини поступово формується особиста, інтимна, замкнена сфера. З’являється прагнення усамітнитися, закрити від інших частину свого життя. Важливим засобом регуляції відносин між відкритим і замкненим стає безпосереднє оточення людини. За допомогою свого “середовищного розширення” людина регулює власні відносини з іншими, їх доступ до себе;

в) середовище є *засобом самоекспозиції*. В історичному плані людина не тільки закриває себе від інших, а й представляє себе їм. Останнє часто здійснюється за допомогою “середовищного розширення”;

г) середовище є *об’єктом ідентифікації*. Контролюючи певну частину соціальної реальності, регулюючи з її допомогою свою доступність

для інших і представляючи за допомогою середовища себе світові, людина відтак ідентифікує себе з ним. І об'єктивне “середовищне розширення” стає компонентом її Я і в суб'єктивному плані. Як бачимо, у процесі свого розвитку людина долучає до свого Я все нові середовищні комплекси, організуючи з їхньою допомогою свої соціальні відносини.

Щоб визначити особливості впливу середовища на формування громадянської відповідальності молоді, потрібно дослідити низку параметрів:

параметри середовища:

- рівні соціального середовища (макро-, мезо-, мікрорівень);
- частини середовища (соціально-контактна, інформаційна);
- тип взаємодії із середовищем (середовище: як фактор існування індивіда; як умова існування індивіда; як засіб існування індивіда; як матеріал існування індивіда);
- урахування участі середовища в діяльності і взаєминах людей (об'єкт контролю, засіб доступності людини, засіб самоекспозиції людини, об'єкт ідентифікації);

особливості впливу факторів середовища:

- форми впливу (примус, соціальне підкріплення, нормативне регулювання через традиції, наслідування особистісного еталона, визнання професійного авторитету, переконання тощо);
- види впливу (зовнішні і внутрішні, соціалізувальні, регулювальні, стимулювальні, обмежувальні, контролюючі, інтегрувальні і диференціювальні, мобілізуючі і заспокоюючі);
- механізми впливу (маніпулювання, переконання, санкціонування, зараження, навіювання, вправління, долучення до спільної діяльності тощо);
- типи впливу (ефективний, ефектний, актуальний, потенційний, позитивний, негативний, агресивний, маніпулятивний тощо).

Підкреслюючи важливість впливу середовища, Г. М. Андрєєва вводить поняття ідентичності з навколишнім середовищем. До цього середовища можна віднести географічний район проживання, тип поселення (місто або село), природні і кліматичні характеристики місцевості та багато чого іншого [4].

Середовище характером своєї структури пропонує індивіду норми, зразки поведінки, тип реагування. Культурна спадщина суспільства і вплив суспільних факторів включаються у фізичні координати створеного людиною середовища й визначають поведінку людей незалежно від психічного розвитку індивідів [5].

Мікросередовище особистості передусім впливає на культурні феномени, такі як традиції, норми, цінності, соціальні уявлення, до яких, без сумніву, належить і феномен відповідальності.

Більшість досліджень проблем відповідальності присвячено вивченню особистісної властивості відповідальності, яка розглядається з різних позицій (наприклад, моральності, права і т. ін.), і ставлять за мету з'ясування умов формування чи виховання цієї властивості. При цьому підкреслюється, що відповідальність виявляється в соціумі, у певних життєвих ситуаціях людини. К. Муздибаєв у своїй монографії приділяє велику увагу взаємозв'язкам відповідальності як з іншими особистісними властивостями (корелятами), так і з різними ситуаціями, у яких виявляється відповідальна поведінка людини [6].

При вивченні феномена відповідальності у сферу дослідження все частіше включають найближче оточення особистості і ситуації, в яких вона може опинитися. Прояви відповідальності краще за все можна виявити, розглядаючи взаємини з навколишнім середовищем. У вихованні почуття відповідальності А. С. Макаренко спирався на колектив, в якому створював складну систему “відповідальної залежності”. Своєрідне визнання ефективності групової діяльності існує в юриспруденції. Так, за одне і те саме правопорушення (злочин) Кримінальний кодекс України передбачає для громадян різну відповідальність – залежно від того, вчинено воно індивідуально чи в групі. В останньому випадку покарання набагато суворіше, тому що відповідальність перед суспільством оцінюється вище.

У поле зору дослідника інтрагрупових феноменів і зокрема відповідальності в групі потрапляє більше елементів для спостереження. Відомо, що людина може відповідати за конкретні явища, наприклад, за свою долю, вчинки, думки тощо. У групі з'являються нові потенційні об'єкти, за які на людину може покладатися відповідальність, – це інші члени групи, їхні угруповання, групові норми та ін.

З огляду на вищесказане дослідники виокремлюють різні вектори відповідальності. Так, К. Муздибаєв розглядає такі вектори:

1) від колективної до індивідуальної відповідальності. З розвитком спільнот за вчинки відповідає вже не вся спільнота, а конкретно людина, яка скоїла той чи той учинок;

2) від зовнішньої до внутрішньої, усвідомленої особистісної відповідальності – перехід контролю від зовнішніх інстанцій до внутрішніх, особистісних;

3) від ретроспективного плану до перспективного – відповідальність не лише за минуле, а й за майбутнє. При цьому йдеться не просто про вміння особистості передбачити результати майбутніх дій, а й прагнення брати активну участь у перетворенні навколишнього світу;

4) відповідальність і “строк давності” – можливість впливу колишніх відносин між двома людьми на їхні взаємини.

На нашу думку, вищезазвані вектори розвитку відповідальності слід доповнити ще одним. З розвитком людини, у міру проходження

нею певних етапів життя з'являються нові об'єкти, за які вона бере на себе відповідальність, наприклад, за членів своєї сім'ї. Іншим прикладом може бути діяльність людини в технічних системах. Беручи й реалізуючи свої рішення в складних технічних системах, наслідки роботи яких також можуть приводити до зміни умов життя великої кількості людей, людина потенційно відповідає за цих людей. Отже, цей вектор можна представити як розвиток індивідуальної відповідальності за все більшу кількість людей або умовно позначити як вектор відповідальності "від індивідуальної до групової". Відповідати перед самим собою.

Опанувати великий обсяг відповідальності, покладений громадським життям, людині допомагає суб'єкт спільної діяльності, де відбувається розподіл або перерозподіл, прийняття або зняття відповідальності, покладеної на групу. Невипадково в рамках соціальної психології виникла проблема дифузії відповідальності, коли через внутрішні закони групового життя відбувається розпорошення покладених на групу обов'язків. У зв'язку із цим постає проблема комплектування груп, що посилювало б особистісні властивості відповідальності членів групи, а не призводило до її зняття.

Можемо відтак узагальнити, що в ході розгляду проблеми відповідальності в групі виникають додаткові аспекти, пов'язані з носіями групових відносин, тобто її членами. Тому для вивчення феноменів прийняття відповідальності в групі варто було б представити різноманітність проявів відповідальності у вигляді деякої схеми і вивчити в такий спосіб існуюче "поле проблем" розглянутого вектора.

Брати відповідальність можна лише за конкретні суб'єктно-об'єктні вектори функціонуючої групи. Спираючись на розроблювану в лабораторії психології малих груп Інституту психології РАН концепцію спільної діяльності, припускаємо, що взяття відповідальності можливе за діяльність і систему стосунків, яка формується в груповій діяльності.

Згідно із загальнофілософським підходом діяльнісні характеристики можна класифікувати на цільові, результативні і процесуальні. Не важко помітити в цій класифікації часовий аспект: майбутнє (мета); сучасне (процес); минуле (результат). Використовуючи часовий континуум, можна також класифікувати характеристики системи стосунків у групі, за які може покладатися відповідальність: групові норми, збереження інтрагрупових відносин; прагнення до зміни групових усталених норм, тенденція до зміни інтрагрупових відносин, неформальних статусних відносин (націленість на майбутнє); реальний стан взаємин у групі, реалізація двох вищеназваних тенденцій у даний час.

У груповій діяльності можливе покладання на себе відповідальності не лише за свої дії і вчинки, а й за дії інших учасників спільної

діяльності. Ми виділяємо такі види індивідуального і групового суб'єкта, за які на особистість може покладатися соціально-психологічна відповідальність у групі: за себе, за окремих членів групи (наприклад, за колегу або керівника), за референтну групу (тобто частину групи) і групу в цілому.

Більшість досліджень, що стосуються проблем відповідальності, відповідно до поданої схеми можна віднести до типу “взяття відповідальності за себе”, що пояснюється традиціями західної культури, де відповідальність пов'язується з виконанням обов'язків конкретною людиною.

Дослідження В. С. Агеєва, який вивчав локус приписування відповідальності залежно від успіху чи неуспіху групової діяльності, можна віднести до типу “за групу в цілому” на перетині з діяльністю характеристикою “за результат” [7].

Висновки. Отже, розглянуті дослідження проблем відповідальності можна віднести до тієї чи іншої моделі інтрагрупової відповідальності. Для розуміння закономірностей проявів інтрагрупових феноменів відповідальності необхідно враховувати як мінімум три групи факторів, що впливають на них: особистісні властивості членів групи; групові особливості взаємодії між її членами; задані ззовні параметри мікро- і макросередовища. Під інтрагруповою відповідальністю при цьому розуміють переживання особистістю процесів, що відбуваються в групі, і її готовність брати відповідальність не лише за свої функціональні обов'язки і стосунки з оточенням, а й за життєдіяльність інших членів групи і групи в цілому незалежно від її розміру.

Література

1. *Лапин Е. В.* Психологические аспекты взаимодействия человека и окружающей среды / Е. В. Лапин, Е. Г. Епифанов // Психология и окружающая среда : сб. науч. трудов. – М. : Ин-т психологии РАН, 1995. – С. 7–60.
2. *Андреева Г. М.* Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
3. *Штейнбах Х. Э.* Влияние городской среды на поведение человека (средовая психология): учеб. пособ. / Х. Э. Штейнбах. – СПб. : ПГУПС, 1997. – 25 с.
4. *Андреева Г. М.* Социальная идентичность: временные и средовые компоненты / Г. М. Андреева // Психология личности в трудах отечественных психологов : хрестоматия. – СПб. : Питер, 2000. – С. 344–357.
5. *Психологический словарь.* – 2-е изд. / под. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Полит. лит., 1990. – 494 с.
6. *Муздыбаев К.* Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Ленинград : Наука, 1983. – 240 с.
7. *Агеев В. С.* Психология межгрупповых отношений / В. С. Агеев. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1983. – 144 с.

© Бичко О. В., Васильченко О. М.